

Dialógus és identitás a *Törökországi levelekben*

KNAPP Éva

irodalomtörténész, az MTA doktora
ORCID 0000-0002-5387-3556

Dialogue and identity in *Letters from Turkey*

Abstract | A retrospective approach to dialogue and identity in MIKES Kelemen's *Letters from Turkey* (1717–1758) provides us with ample opportunity to track the intentions of the writer to form and maintain self-images. Mikes achieved a classic example of the rhetorical and stylistic techniques of emotional “equalization”: instead of complaining and being full of self-pity, he created entertaining fiction and left it to posterity. It is elaborately outlined in the letters that the key to Mikes' human and writer's individuality is a community, one which he considered himself a member of all his life, and which never let itself be deterred from the common goal, the idea of a worthy return. Through these changes of identity, the process of a slowly implemented, conscious settling down in Turkey can be traced. By shading the fictional dialogue which appears in the letters and by differentiating this identity from earlier examined Mikes identities, new layers of self-presentation are explored and changes in the form have been revealed. Furthermore, the study offers a more accurate portrait of a writer who longed for his homeland, but at the same time gradually started to like and take his place in Rodosto (Tekirdağ).

Keywords | MIKES Kelemen, rhetoric of the fictive dialogue, elements of the identity, *Letters from Turkey*, Rodostó – Tekirdağ

A dialógus és az identitás Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* többször vizsgált jellemzője.¹ Összekapcsolásukat Tüskés Gábor vetette fel, amikor a Mikes-problémák műfaj- és tárgytörténeti keretében a kutatás egyik további lehetőségeként fogalmazta meg annak az irodalmi eszköztárnak a feltárását és összerendezését, mellyel Mikes megformálta, folyamatosan alakította, majd idővel módosította saját és a fikatív címzett alakját, s a fikatív dialógus keretébe illesztette a két „főszereplő” látszólagos kölcsönösségét.² Ugyanitt a megoldatlan kérdések számbavételekor hangsúlyozta, „[...] nem állíthatjuk, hogy megtaláltuk a kulcsot [Mikes] emberi és írói egyéniségéhez [...]”.³ A mikesi stílus és lelki alkat közti összefüggések feltárásához az egyik lehetséges útként kijelölte az identitásteremtő eszközök elkülönítését és tipológiájuk kidolgozását, hangsúlyozva, hogy a levélműfaj és -forma sajátos torzításban mutatja a levélírók személyiségét. A levélből felsejlő önkép tudatos szövegalkotás eredménye, mely eltérhet a valódi személyiségtől. Az e műfajba ágyazott további személyek ábrázolása legalább ugyanannyit vagy még többet mond el magáról a levélíróról.⁴ Körültekintően felhívta a figyelmet Mikes személyiségjegyeinek, egyéniségének és gondolatrendszerének ellentmondásaira is.⁵

A dialógus és az identitás minden valószínűség szerint a *Törökországi levelek* két olyan, írói fikció révén létrejött, kulcsfontosságú tényezője, mely elősegítheti a mű rejtett rétegeinek megközelítését. Az én-teremtés folyamata szorosan összefügg az én megtartásának igényével egy kényszerből, idegen környezetben kialakult, előre nem tervezhető történelmi-politikai hatások miatt állandósult helyzetben, évtizede-

- 1 Többek között: HOPP Lajos, „Mikes Kelemen egyénisége”, in *Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna és TÜSKÉS Gábor, 59–66 (Debrecen: Ethnica, 1992); TÜSKÉS Gábor, „A Mikes-kutatás kérdéseihez I.”, in *Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, szerk. TÓTH Orsolya, 43–53 (Pécs: Pro Pannonia, 2010); TÜSKÉS Gábor, „Az új Mikes-kutatásokról”, *Magyar Tudomány* 172, 3. sz. (2011): 299–307; TÜSKÉS Gábor, „A Mikes-kutatás kérdéseihez II.”, in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, I*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás és SZÁRAZ Orsolya, 2 köt. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 1:259–271; TÜSKÉS Gábor, „Egy új Mikes-kép felé”, *Agria* 15, 2. sz. (2011): 178–182; lásd még KUN Zsuzsanna és MACZÁK Ibolya, összeáll., *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia* (Budapest–Eger: MTA ITI–Líceum Kiadó, 2011).
- 2 TÜSKÉS Gábor, „Mikes-problémák”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 487–519; TÜSKÉS Gábor, „Mikes-problémák”, in TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, *A Fortunatustól a Törökországi levelekig: Válogatott tanulmányok*, *Historia litteraria* 32, 497–522 (Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA BTK, 2015), 508–509 (a továbbiakban ezt a megjelenést hivatkozom).
- 3 TÜSKÉS, „Mikes-problémák” (2015), 497, 500, 507–515.
- 4 TÜSKÉS Gábor, „Elbeszélő művészet és identitásteremtés a *Törökországi levelekben*”, in TÜSKÉS és KNAPP, *A Fortunatustól...*, 571–586, 572, 577, 585–586; Gábor TÜSKÉS, „L’art narratif et la construction identitaire dans les *Lettres de Turquie* de Kelemen Mikes”, in *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*, sous la dir. de François CADILHON, Michel FIGEAC et Caroline LE MAO, 49–67 (Paris: Honoré Champion, 2013).
- 5 Így például a szerénység ruhájában jelentkező öntudatra, a gondviselés-felfogás és az istenhit változására, a reális és az irreális gondolkodás egymás mellett élésére, a teológiai determinizmus mellett a racionális magyarázat igényének folyamatos jelenlétére és nem utolsó sorban a belső függetlenség megőrzésére. TÜSKÉS, „Mikes-problémák”, 512–515.

ken át várakozva a franciaországi vissza-, illetve a magyarországi, erdélyi hazatérés lehetőségére.

A levelekben megvalósuló dialógus két személy valóságos megszólalása helyett elképzelt, az írás folyamatában létrejött eszmecsere, a szövegalkotás retorikai törvényeinek alárendelt alkotó tevékenység eredménye,⁶ melynek technikáját az író belső állapota, invenciója és képzelete határozza meg. Lényegében egy sajátos belső monológ kivetítése, s mint ilyen elválaszthatatlan az író identitásának összetevőitől. Ugyanakkor a levelekben a fikció mint valóság körvonalazódik. Mikes ezt az általa évtizedek során begyakorolt helyzetet és alkotói létállapotot Huszár (Boér) Józsefnek címzett 1760. március 25-én Rodostóban kelt misszilis levelében így foglalta össze:

[...] minden gondolatom csak Abafáján vagyok, az oda való utozásom gyönyörűségemre, és mulatságomra vált, és a' mely utazást napjában gyakorta viszem véghez, igen kevés költséggel, és fáratsággal.

[...] a' kedves Hugomrol azt írja Ked, hogy a' hajdoni képemhez hasonlít, ki ne szeretné a' magához hasonlóját, de tiszter beszéllek napjába azolta a' kedves Hugommal [...]

Mikes törekedett eredeti személyisége megtartására az idegen ország szokatlan világában, hogy ne veszítse el a neveltetésének és a fiatalkori szocializációs környezetének megfelelő realitásérzést. Egyéni, a Rodostóban élő magyar közösségben minden valószínűség szerint példa nélküli próbálkozás volt ez a bezártságban élés „megnyitására” egy kifelé irányuló közlési forma, az irodalmi levél segítségével. A fikció világában élő író identitása a megvalósítás során óhatatlanul többszörös identitást és egyéb esetlegességeket eredményezett, ami szoros kapcsolatban áll az adott levél megírásának pillanatnyi alkotói pozíciójával. A címzett levelenként ismétlődő fikcionalizálása, valamint a tartalmi és tárgyi ismétlések így váltak az írói én-teremtés elszakíthatatlan részeivé, esetenként szimbólumokká vagy metaforákká, mint például a káposzta vagy az Isten által személyre szabottan szétszórt kenyerek ismétlődő motívuma. Mikes tudatosan elleplezte környezetének valós dimenzióit, mert nagyon keveset írt róluk. A vele együtt lakó emberek nevééről, személyi jellegzetességeiről, kapcsolataikról éppúgy szelektíven tudósít, mint ahogyan nem írta le, hogy például pontosan milyen a számára bérelt ház, az hol áll Rodostóban, és ott hogyan élt. A II. Rákóczi Ferenc által megszabott, szinte kínos pontossággal követett, és halála után is érvényben maradt napirend leírása (37. levél) mögül jobbra hiányzanak a mindennapi élet apró történései, melye-

6 Közismerten elsődleges mintája a francia levélregény. Lásd mindenképp Kovács Ilona, „Mikes Törökországi levelei és a francia levélregény hagyománya”, in *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, közrem. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla és LENGYEL Réka, *Historia litteraria* 28, 51–63 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2012).

7 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), misszilis 3, 65–68; 100–103. A továbbiakban: MKÖM 1. A levelekre a kritikai kiadásbeli levél sorszámmal, azon belül a sor/sorok számával, Hopp Lajos jegyzetapparátusára oldalszámokkal hivatkozom.

ket a gyakran hangoztatott „unodalomra” történő hivatkozással igyekezett kizárni a privátnak álcázott levelekből. Valószínű, hogy mindezek a körülmények szándékosan nem kerültek be Mikes fiktív levelek által megszabott világába.

A tanulmányban a *Törökországi leveleket* fikció keretében létrejött, önreflektív műként kezeltem. Számításba veszem a tény, hogy az író életéről kevés megbízható forrás áll rendelkezésre, s az életpálya rodostói szakaszát elsősorban a kritikai kiadásban megjelent fordítások elkészítése tölti ki, azaz egy részletes személyiségrajz elkészítése komoly nehézségekbe ütközik.⁸ A levelek kapcsán a kritikai jegyzetekben Hopp Lajos visszatérően felhívta a figyelmet az elhithető formulákra.⁹ Tudomásul veszem a valóság illúzióját, az elhallgatás folyamatosságát, a bensőséges megnyilatkozások egy részének mesterséges galantériáját és virtualitását. Tényként kezeltem a levelet mint írói műfajválasztást. Ugyanakkor úgy vélem, e választáshoz – a levélregény francia mintájának hatása, kordivátja és egyéb más ösztönzők mellett – az is hozzájárult, hogy egy levélben szinte bármit le lehet írni. Hopp Lajos kimutatta, hogy a levelek tartalmának csaknem egynegyede fordításbetét,¹⁰ ezekkel a szövegekkel a továbbiakban nem foglalkozom. Ugyanígy nem tárgya az elemzésnek a keletkezés körüli vita,¹¹ a levélformulák, és az alapvető stíluselemek, mint például a humor, komikum, irónia, valamint a vigasztaló szándék. Ugyanakkor fontosnak tartom és figyelemmel kísérem a szokatlan központosítást mint a szerzői kiemelés vagy elhatárolás lehetséges elemét, mely az olvasást nem, de az értelmezést segítheti.¹²

A vizsgálat alapja a kritikai kiadás, emellett folyamatosan használtam az autográf kézirat hasonmását is.¹³ Egyes megállapítások kapcsán lehetséges értelmezési kontrollként bevontam az első nyomtatott kiadás szövegét is.¹⁴ A kézirat közben, több szakaszban készült, nem végleges tisztázat állapotát folyamatosan szem előtt tartva elfogadom Hopp Lajos véleményét, mely szerint amíg a leveleskönyvre vonatkozóan újabb forrás nem kerül elő, a dátumozott levelekre úgy kell tekinteni, hogy akkor készültek, amikor dátumozták, és később tovább stilizálhatták, javították őket; azaz a *Törökországi leveleknek* mint műegésznek nincsenek úgynevezett kompozíciós erényei.¹⁵

8 Ismeretes, hogy a rodostói „relikviák” feltárása még nem kezelhető lezárt tényként. Hozzáféréseket több tényező nehezíti, és esetleges meglétük sem bizonyítható.

9 Például MKÖM 1, 408, 410, 433, 523.

10 HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, *Historia litteraria* 12 (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 31.

11 MKÖM 1, 376–386; vö. KUN és MACZÁK, *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*.

12 Ez a vélemény természetesen nem oldja meg a központosítás „rejtélyét”. Ugyanakkor lehetőségként használtam a pontokkal, pontosvevővel elválasztott idézett szöveghelyek megértéséhez.

13 MIKES Kelemen, *Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K...* (*Törökországi levelek*), kiad. Tüskés Gábor (Budapest–Eger: MTA ITI–Liceum Kiadó, 2011).

14 MIKES Kelemen, *Török országi levelek* [...], kiad. KULTSÁR István (Szombathely: Siess Antal János, 1794).

15 MKÖM 1, 354–355, 382–385. Kompozíciót egy-egy levélen belül figyelhetünk meg, s ez kapcsolódik a műfaj Mikes által ismert szabályaihoz. KNAPP Éva, „Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 554–580; lásd még: Tüskés és KNAPP, *A Fortunatustól...*, 361–389; KNAPP Éva, „A Törökországi levelek retorikájához”, in Tüskés, *Író a száműzetésben*, 169–186. Lásd még: Éva KNAPP, „Zur Rhetorik der Briefe aus der Türkei”, in *Literaturtransfer*

A dolgozat célja az eddigi Mikes-értelmezések további árnyalása. Irodalomelméleti kiindulópontom az, hogy a szerző a levelekkel létrehozta egy, a korábbi magyarországi irodalomban nem ismert szellemi tevékenység személyes formáját, melyben virtuóz íráskészséggel rejtett el közölni (leírni, azaz átadni) kívánt tényeket. Olyan többretegű „ego-dokumentum”, melyben megtalálható az egykori valós és a „megteremtett” jelenből kiemelt és (fel)értékelt emlékek írói igény szerint átszínezett, a térben és időben távollévőnek szóló üzenete. Műfaji elnevezésként Mikes szavait tartom mértékadónak: „elmének” tetsző, „szépen irt levél”,¹⁶ mellyel mintegy megelőlegezni látszik az adott korban Magyarországon még nem használt „szépirodalom” kifejezést.

A személyi fikcióval mint menedékkal Mikes ellensúlyozni vélte egy nem tervezett, korábban elképzelhetetlen, abszurd élethelyzetet. E körülmény révén bevezethetőnek vélem a fikció többszörözésének kategóriáját, az egymásra rétegzett többszörös fikciót. Ebben a folyamatban a címzett személyiségének behatárolása nélkülözhetetlen volt, mert „ő” bizonyos tekintetben egy igény szerint változó kulissza, a választott irodalmi forma elengedhetetlen retorikai része. Mikes „őt” csak annyira és annyiban „teremti” meg, amennyire ez szükséges az írói műfajválasztáshoz, ezért a lehető legkevesebb információ áll rendelkezésre róla, szoros kapcsolatban a válaszlevelek fikciójával. Az értelmezési lehetőségeken belüli „kettős beszéd” és a levelekben hangsúlyozott mikesi „gyakorlatias” szemlélet fikciós részletekkel történő ütköztetése a kiemelés fontos irodalmi eszköze, mellyel folyamatosan biztosíthatóvá vált a szöveg feszültsége és az olvasói érdeklődés. A retorikai eszköztár további részeként kezeltem, hogy az elhíttetés és a valóság együttese tudatosan alakított, összekevert, többnyire nehezen szétválasztható elem a leveleskönyvben. Mikes minden bizonnyal gondosan válogatott a gondolatvilágában írói „alapanyagként” rendelkezésre álló elemek és motívumok közül, s ezáltal a hiányt, az elhallgatást is értelmezési kategóriává, egyben retorikai mozzanattá emelte.

A fiktív dialógus retorikájához

A mikesi dialógust középpontba állítva Sájter Laura készített önálló tanulmányt,¹⁷ melyben modern irodalomelméletek nyomán haladva mint „írott beszéddel” foglalkozott a levelekkel. Célkitűzése szerint Mikes „arcát” kívánta „megragadhatóvá tenni a megbízhatatlan tartalmi összetevők mellőzésével”.¹⁸ A címzett folyamatosan hangsúlyozott fikcionalitása és a megszólítások elemzése mellett nem tért ki a levélíró Mikes

und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung, hg. v. Gábor Tüskés, 321–342 (Bern–usw.: Peter Lang, 2012); Tüskés és KNAPP, *A Fortunatustól...*, 551–569.

16 MKÖM 1, 56, 18.

17 SÁJTER Laura, „Arcok dialógusa Mikes *Leveleskönyvében*”, in Tüskés, *Író a száműzetésben*, 145–155; vö. a témához még: Kovács Eszter, „A magány dialógusa: Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*”, in *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerk. FARMATI Anna és GÁBOR Csilla, 317–330 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2021).

18 Az utóbbi összetevők körülhatárolása elmaradt. SÁJTER, „Arcok dialógusa...”, 145.

én-megmutatásának határait, s miközben az elhitézés eszköztárát – valószínűleg tévesen – egy „élő kapcsolat” részeként kezelte.¹⁹ Míg Mikest kizárólagos módon levélíróként kezelte, a címzettet egy általa „kijelölt mozgástérben” értelmezte, melyben a „bujdosó” író „készen állt az otthonnal, a szülőfölddel való találkozásra, a mostani vagy későbbi korok előtti számadásra”; a címzett alakjával valójában önmaga megértésére törekszik.²⁰

Jelen vizsgálat kiindulópontja az, hogy a leveleskönyvben a „beszéd” csupán imitálja az élőbeszédet, mivel belső, képzelt beszéd. A dialógus alapvető retorikai sajátossága a figyelem koordinálása, egyfajta törekvés a távolság és az idegenség érzetének szétozlatására. Mikes a „levelezésben” a legkülönfélébb dolgokat és eseményeket alakította át nyelvvé. A fiktív levélváltás erőteljes élményének szavakká formálásában alapvető eszköze az elhitézés²¹ és annak változatos retorikája. A levelek képzeletbeli misszilis levelekké alakításának vágya mindenekelőtt a levelek küldése, érkezése, a válaszlevelek gyakoriságának ösztönzése vagy a késve küldött híradások sokrétű kifejezésében valósul meg. A használt kifejezésekkel Mikes elrejtette bizonytalanságát, ugyanakkor hangsúlyozta véleményét. „Könnyű”, derűs szavakat használt, szórakoztató szándékkal, lehetőség szerint elrejtett nyomatékkal. Az önreflexió alaptónusa a humorig fokozódó szemléltető hangvétel és annak kifejezésbeli, részben ellentétes célzatú párja, az ironia.

A fiktív levelező partner személye kapcsán Mikes elsősorban azért fordulhatott az érzelmek felé, mert nem volt mire reflektálnia, viszont fenn akarta tartani, és egyenlenségé akarta tenni a dialógust. Érzékelhető az elképzelés, hogy amíg a fikció e keretében a levelezőtársak egymás felé fordulnak, mintegy őrzik egymás „létezését”, és „uralkodnak” a nyelven; nem történhet baj, a kapcsolatban nem nyerhet tért a disszonancia, a fenntarthatóság folyamatosan biztosított. Összességében mindez végtelenített költői kérdések sorozataként is értelmezhető, melyekkel Mikes levélről levélre úgy győzi le a levelek mögé rejtett, ki nem mondott akadályokat, hogy valóságosként reflektál a képzeletben megérkezett válaszokra. A bensőségesség szavai eloszlatják az idegenséget, s ez a kifejezéstár a „néne” fikciójától a különféle metaforákig képes szinte mindent befogadni és jelentéssel felruházni, miközben felveszi az otthon képét is, mely – úgy tűnik fel – akkor lett igazán a levélíróé, amikor Törökországba érkezve végképp elveszítette azt.

A dialógust fenntartó és formáló eszközökkel a levélíró kivétel nélkül énként fordul partnere felé. Egyes szám első, esetenként önmagára utaló egyes szám harmadik személyben nyilatkozik meg, kettejük közösséget nem bővíti egyikük környezetéből sem további, velük naponta együtt élő személyek bevonásával, jóllehet ezt megengedné, esetenként kívánná is rokoni kapcsolatuk. Ebben a – minden bizonnyal tudatosan érvényesített – nyelvi közegben a levélíró és a címzett retorizált kapcsolata némileg homályban marad, elmosódik. A leveleskönyv egésze olyan titkot sejtet, melynek alap-

19 Uo., 151–153.

20 Uo., 155.

21 A valóságहितető stílusformulákról lásd Hopp Lajos véleményét: MKÖM 1, 408–409.

vető jellegzetessége Mikes életének levelekben megvalósított kettőssége, a valóságos mindennapok részleges elfedése fiktív mindennapokkal, amit az írói szándék szerint az olvasónak nem szabad tudomására hozni.

A belső „beszéd” sajátosan építkezik a köznapi értelemben vett beszédből. Az élőbeszéd szavai ihletet jelentenek, ugyanakkor használatuk nem egyenletes. A leveleskönyv a kifejezéstár figyelembevételével is szakaszolhatónak tűnik,²² illetve egyes levélcsoportok elhatárolhatók benne. Eleinte – megfigyelésem szerint az 1–39. levélben, azaz 1717. október 10-től 1720. szeptember 18-ig – a későbbi levelektől eltérően uralkodó nyelvi elem a felszólítás egyfajta kölcsönösség megteremtésére. Ide tartoznak az igével történő feltételes módú megszólítások és a másik személyt tételező kijelentések, kérdések, melyek kivétel nélkül válaszra várnak.²³ A kölcsönösség kifejezése a későbbi levelekben jóval ritkább, s mint egyfajta állandósított biztosíték követhető a gyűjtemény végéig.²⁴ Ennek az első időszaknak az első felében jelenik meg például a „levelező” partnerek közös álláspontjának nyelvi formulája: „ezt sokan nem így tarttyák, de mi ketten így tarttyuk. meg sem bánnyuk”.²⁵ Ugyanekkor Mikes több levélben is felszólít, direkt módon ösztönöz a levelezésre („ne kiméllyük egymást, hanem szüntelen írjunk egymásnak [...] írással beszélgessünk egymással”),²⁶ és kifejti: „leg nagyob gyönyörűségem az, amikor kédel beszélgethetek. ma pedig éppen nagy egyepetyém vagyon kédel beszélgetni”.²⁷

A levelezés szinte egészében, az 5–164. levélben megtalálhatók a kérdések, illetve a kérdésként értelmezhető részletek. Ezek jobbára megválaszolando vagy eldöntendő jellegűek, azaz mindenekelőtt a levélíró megerősítését²⁸ és a folyamatosság fenntartását²⁹ szorgalmazzák. A korábbi levelek tartalmára visszautaló múlt idő használata a 7. levél-től (1717. december 17.) figyelhető meg [„mondottam már”³⁰]. A levelezés kölcsönös akadozása a leveleskönyv első negyedében rendszeresen visszatérő téma:

22 A leveleskönyv szakaszolása többféleképpen elképzelhető a vizsgálat nézőpontja függvényében. Vö. pl. Katalin CZIBULA, „Mikes und seine Frauengestalten”, in Tüskés, *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, 343–351.

23 „láttya kéd”, MKÖM 1, 1 (5); „azt gondolná kéd”, MKÖM 1, 2 (18); „meg érdelemi már kéd is hogy”, MKÖM 1, 3 (2); „azt is el hiheti kéd”, MKÖM 1, 4 (7); „azt mondgya kéd nekem”, MKÖM 1, 4 (14); „de ha szinte a kéd kis szája meg nevet is érte”, MKÖM 1, 4 (17); „hát nem jól mondom?”, MKÖM 1, 4 (19); „azt el hiszié kéd”, MKÖM 1, 4 (32); „itéllye el már kéd”, MKÖM 1, 4 (54); „mi ketten így tarttyuk”, MKÖM 1, 12 (8); „legyen kéd figyelmetes halgatással”, MKÖM 1, 20 (18); „ha nem tudnék is írni, ugyan csak leg első alkalmatosságkor mind azokat meg mondanám kérnek”, MKÖM 1, 27 (48–49); „erre azt mondhatná kéd”, MKÖM 1, 39 (50).

24 Például „kérdgye kéd [...] azt felelem reá”, MKÖM 1, 147 (6–7); „fogyatkozást találtál”, MKÖM 1, 104 (31).

25 MKÖM 1, 12 (8–9).

26 MKÖM 1, 5 (5–14).

27 MKÖM 1, 6 (24–26).

28 „ebből el itélheti kéd”, MKÖM 1, 5 (34); „itéllye el már kéd [...] azt kérdem kédtől”, MKÖM 1, 5 (55–56); „azt kérdem kédtől [...] erre feleletit el várom”, MKÖM 1, 50 (30–32); „egy kérdésire meg kel kérdnek felelem”, MKÖM 1, 58 (38–39); „kérdgye kéd [...] felelem reá”, MKÖM 1, 147 (6–7); „Azt kérded néném”, MKÖM 1, 164 (1).

29 „lehető édes néném, ennél kényeseb élet”, MKÖM 1, 56 (42); „édes néném dicsérjüké azért”, MKÖM 1, 56 (55).

30 MKÖM 1, 7 (19).

kedvesen is veszem, nevettem is a kéd panaszolkodását. hogy gyakrabban nem irhat, alkalmatossága nem lévén az elküldésre. olyan jól tudgya kéd menteni magát. olyan kedvesen panaszolkodik kéd. hogy csak a meg ér tiz levelet³¹

nehány levelemre nem vettem választ, mi az oka, betegé kéd. haragsziké?³²

kédnek is hasonló panasza lehet reám³³

A 32. levéltől állandósulni látszik az eszmecserére, annak kereteire vonatkozó megnyugvás, egyfajta bizonyosságérzet és nyelvi harmónia, amely a 105. levélig elsősorban jelen idejű közlésekben valósul meg.³⁴

A 122. levél után a dialógus átmenetileg sajátos monológgá, egyfajta úti naplóvá alakul át, mely értesít Rákóczi József Törökországba érkezéséről és az általa vezetett, s Balkánt átszelő hadi célzatú, „ijesztgető” utazásról. Itt az események szinte teljesen kiszorítják a korábbi levelek választékos stílusát, kedélyes dialogizálását. A Rodostóba történt visszatérés és Mikes ezt követő belső megnyugvása ellenére a 157–207. levélben (1740. június 22.–1758. december 20.) egy, a korábbi „párbeszédtl” eltérő hangvétel uralkodik. A szövegekben a hangsúly megváltozik, középpontba kerül a történetmondás, melyet sűrűn átsző a rejtett módon megjelenő mikesi fordítások világa; betétszövegekkel, miniatűr elbeszélésekkel telítődik a levelezés, s az időről időre visszatérően megfogalmazott kíváncsiság nem annyira a „beszélgető” személyekhez, mint inkább az elmondandó történetekhez kapcsolódik.

Áttekintve a leveleskönyv élőbeszédre utaló kifejezéseit szembevetűnő a hétköznapi beszédben használt igék választékossága, melyekkel Mikes imitálja a levélben is szokásos, megvalósítandó kölcsönösséget. Leggyakoribb a *mond*, *mondani* és ragozott változatai (mondgya, mondgya ki, mondhattya, mondván, kéd mondása szerént, azt fogja kéd mondani, mondod, mondom, mondtam már, mondanám, mondhatnám). Többször visszatérnek a *beszélgetés* (írással beszélgessünk, beszélgethetek, beszélgetni), a *panaszkodás* (panasza lehet, panaszolkodik, meg panaszollya), a *kérdezés* (azt kérdgye, azt kérdem, kérded), és a *hallás*, *hallomás* (legyen [...] figyelmetes halgatással, hallottam) alakzatai. Ritkábban, ugyanakkor folyamatosan jelen vannak a közvetlen eszmecserére utaló egyéb kifejezések is, így például többek között: láttya, gondolná, gondolkodik, el hiheti, el hiszik, meg nevet [...] érte, nevetetek kédel, itéllye el, itélheti, meg köszönném, fog kérni, hazuttam, menteni magát, akkor többet predikállok, haragsziké, vigasztalására vagyóné, csufolni, fogja kéd párttyát.

31 MKÖM 1, 9 (1–4).

32 MKÖM 1, 43 (1–2).

33 MKÖM 1, 51 (2).

34 „a kéd mondása szerént”, MKÖM 1, 32 (56–57); „erre azt fogja kéd mondani”, MKÖM 1, 43 (67–68); „elég ahogy akéd jövendllése bé fog telni”, MKÖM 1, 49 (17); „el itélheti kéd. micsoda örömben vagyón”, MKÖM 1, 50 (7); „erre tudom al mondgya kéd a verset”, MKÖM 1, 53 (86–87); „azt mondgya kéd”, MKÖM 1, 54 (2); „azt mondom kédnek”, MKÖM 1, 68 (60); „azt mondod néném”, MKÖM 1, 104 (30–34).

A kissé idősebb rokon iránti tisztelettel teli kezdeti hang és stílus idővel megváltozik; a belső közelséget mind jobban imitálva a magázódás átvált az időnkénti tegeződésről a folyamatos tegeződésre – ezáltal a levélíró és a címzett esetenként szinte egyetlen személyyé válik. Ez a váltás az *írni* ige esetében a 76. levéltől (1726. szeptember 17.) a 204-ig követhető,³⁵ a *mondani* kapcsán ritkább.³⁶ A *mondod* forma először két betéttörténetben tűnik fel,³⁷ közel egy időben az *irod* használatával; nem lehetetlen, hogy a tegeződés a kezdeti fordításokból vagy olvasmányélményekből került át folyamatos levélbeli használatba, és állandósult.

Több körülmény utal arra, hogy a többnyire Rodostóból keltezett dialógus elképzelt, alig felszejlő térben, illetve a földrajzi környezet szinte teljes kizárásával, a valóságot tudatos körültekintéssel elfedve zajlik a leveleskönyvben. A címzett életteréről nem áll rendelkezésre elegendő információ; a levélíró privát viszonyai is pontszerűek, elsősorban nem önmagára vonatkoznak, hanem szorosan kapcsolódnak a rodostói magyar kolóniához, a velük közös életterhez. Erre az elnagyolt földrajzi környezetre utalhat a leveleskönyv Mikes által – minden valószínűség szerint utólag, a javított tisztázat elkészítése vagy az attól való megválás idején – adott összefoglaló címe (*Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K...*) is, amely, mintegy kizárva a rodostói bezártságot, felvilágosítja a címzett nagyvárosi lakóhelyének közelségét. A tér földrajzi leírásokat jobbra mellőző, korlátok nélküli képéhez közel áll az idő megjelenítése: az egyhangú monotonia képzetének szimbólumává növekvő *unadalom* kifejezés a 37. levéltől csaknem az utolsóig (183. levél) jelen van. Ez a több mint negyven éven át változatlanul használt kifejezés³⁸ valószínűleg nemcsak a rodostói időtöltés nehézségeire vonatkozik, hanem a tér és az idő „elmosásának” folyamatosan használt retorikai eszköze is, stílust meghatározó alapelem, mely a képzelt dialógus keretén belül tovább nyomatékosítja a szintén erőteljesen hangsúlyozott bujdosás állapotát.³⁹ A 183. levélben (1751. augusztus 15.) a levélíró saját tevékenysége kapcsán él a kifejezéssel, a korábbiaktól eltérő, sőt ellentétes színezettel:

kedves néném, azt igen jól tselekeszed hogy bátorításra valót irsz a leveledbe. irván, hogy kedvesen olvasod a törökökről való leveleimet. mert a bizonyos, hogy régen félbe hagytam volna. ha tudnám hogy unadalmasok.⁴⁰

Itt Mikes lélektani szempontból megerősíti és tovább segíti magát azzal, hogy a törökök szokásairól írt leveleinek tartalma – ami valójában egy levelekbe szétosztott és belehelyezett fordítás⁴¹ – érdekes. Az *unadalom* szónak ez a kifejezés alapértelmével ellenté-

35 MKÖM 1, 76 (58); 83 (23); 84 (28); 87 (2); 96 (14); 119 (15); 161 (4); 173 (2); 189 (1); 200 (7); 204 (15).

36 MKÖM 1, 104 (31); 199 (8).

37 MKÖM 1, 77 (63); 99 (27).

38 MKÖM 1, 37 (100); 41 (36); 42 (189); 45 (15); 46 (8); 59 (3); 73 (17); 74 (33), (60); 75 (4); 83 (31); 84 (4); 85 (80); 88 (14); 96 (43); 129 (2); 135 (8); 150 (1), (4), (35); 155 (19); 183 (4).

39 A „bujdosás” kifejezés használata és képzete folyamatos a 6–207. levélben.

40 MKÖM 1, 183 (1–4).

41 A Paul Ricaut munkájából készült *Tableau de l'empire ottoman* című kivonat adaptációja. MKÖM 1, 737–743.

tes célzatú használata a levelezés e pontján némileg relativizálja a rodostói unalom – és vele együtt a tespedés és semmittevés – képzetét.

A megfogalmazás viszonylagossága, a leírtakkal ellentétes vagy szembeállított értelem kifejezésének mikesi technikája a leveleskönyv egyik fontos figyelemfelkeltő retorikai siker-tényezője. Hasonlóképpen többször alkalmazott retorikai fogás a fikció végletekig sarkítása, végtelenségig tágítása. Két példa az utóbbira:

meg érdemli már kéd is hogy meg irjam mi képpen érkeztünk⁴²

éppen akkor vettem a kéd kedves levelét a mikor lora kellett ülnöm⁴³

Mindkét esetben a levelezés valóságosságának, kölcsönösségének elhíttetése a cél; a második esetben a szolgálat kötelességével mentegőzik a késés miatt. Egy másik részletben a várakozást, sorsa jobbra fordulásának reményét adja a levelezőtárs szájába, egy „mondást” is beleszóve:

a kéd mondása szerint, derék állapot a szerencsén fekünni, avalo hogy az olyan ágy. nem igen állandó⁴⁴

A tudatos többértelműség retorikájával egyszerre tesz kíváncsivá és sejteti a valóságot:

azt mondogd néném. hogy aminapi levelemben fogyatkozást találtál. a bizonyos. hogy a fogyatkozást. mind meg tudod üsmérni, mind aztot meg igazítani, de talám nem főben járo dolog. talám csak abban vétettem, hogy el felejem egy i felében punctumot tenni [...] ha kéd is ilyen forma fogyatkozást talált. talám halált nem érdemel., a mi felől irt kéd. bánadalommal hogy meg nem cselekedhetem. de mit tehetünk rolla, meg bocsátom a kéd kérésit. bocsássá meg kéd is ha megnem cselekszem⁴⁵

Itt sem a szövegekörnyezetből, sem a későbbi levelekből nem tudjuk meg, hogy mi lehetett az a bizonyos levélbeli „fogyatkozás”, és mi a meg nem valósított cselekedet. A kettős beszéd e technikájának alkalmazása kiterjed a levelezés egészére.

A fiktív címzett identitásához

A fiktív címzett alakját több összetevő határozza meg. Egyetértek Kovács Ilona véleményével, hogy ez a nőalak éppen olyan, mint amilyenre az adott helyzetben Mikes-

42 MKÖM 1, 3 (2).

43 MKÖM 1, 4 (2–3).

44 MKÖM 1, 32 (56–57).

45 MKÖM 1, 104 (30–34, 41–45).

nek szüksége volt.⁴⁶ Tüskés Gábor felhívta a figyelmet arra is, hogy a konstantinápolyi keresztény lakosság által lakott Perába helyezett, a levélíró életkoránál kissé idősebb, hozzá közelálló erdélyi nőrokonnak – aki „valójában az olvasó szimbóluma” – kettős arca van. Egyiket a rokoni szeretet, a lelki közelség és az „otthoni hangulatkeresés”, a másikat az évődő udvarlás jellemzi, s ez a kettős szerepjáték összekapcsolja a rokoni és a nemek közötti szeretetet.⁴⁷

A fiktív címzett alakja folyamatosan része a valóság elfedésének, s e tekintetben a tudatosan formált írói eszköztár része. Személyes tulajdonságok helyett sztereotípiák jellemzik.⁴⁸ Mikes azzal hangsúlyozza kivételezettségét, hogy levelezőtársává emeli. Míg a „néne” jobbra arctalan, irodalmi alakváltozat, „vele” szemben az 1759 után keletkezett misszilisemből kirajzolódó címzettek – a földrajzi és időbeli távolság ellenére – olyan élő, eleven személyek, akikhez valóságos, megválaszolható és megválaszolható kérdésekkel lehet fordulni. Ebben a kontextusban a leveleskönyv címzettje egyrészt magát a levélíró, másrészt az ő elképzelését jellemzi egy művelt női levelezőtársról.

A „néne” mindenekelőtt azt a hiányt pótolta, hogy Mikes politikai okból hosszú ideig, 1759-ig nem írhatott erdélyi rokonainak.⁴⁹ Ennek a léthelyzetnek a feloldásához egy vele azonos országban, Mikestől nem nagy távolságra élő, vele hasonló ismeretekkel bíró, önmagát nyelvíleg megfelelő szinten kifejezni tudó ismerősre, rokonra volt szüksége, akivel rendszeres kommunikációt folytathat. A levelek érzelmi feszültségének fenntartásához, egyes esetekben a levezetéséhez megértő társ kellett, s ezt Mikes az általa körvonalazott nő személyében formálta meg. A fiktív címzett megalkotásával megnyílt a hiányzó, az íróval nem összezártan, napi kapcsolatban élő embereket képviselő társadalmi távlat, és bezárulni látszott az a „földrajzi” csapda, amelyben II. Rákóczi Ferenc „udvara” Törökországban élt. A levélírótól eltérő nemű női levelezőtárs eszméjét természetesen jelentős mértékben erősíthette a mintául szolgáló francia levélregény is.⁵⁰ A „néne” az intim női környezet hiányát éppúgy pótolta, mint ahogyan korrigálta az író társtalanságát. Nyilvánvaló, hogy a címzett többszörös fikció eredménye. Úgy válik „önmagává”, hogy egyúttal az író egyik – titkos, rejtett – identitása, másik énje, alteregója lesz. Olyan személyes fikció, akinek a viselkedése, gondolatvilága és „beszéde” pszichológiai szempontból nagy vonalakban megegyezik az íróéval.

Kérdés, hogyan alakul ez a személyiség a levelek változó idejében, van-e az alakjában valamiféle módosulás? Az első hetvenöt levélben Mikes folyamatosan kitér a levelezőtárs tulajdonságaira, megfigyeléseket, reakciókat, előfeltételezéseket rögzít és kommentál. A közös fiktív múlt létrehozása keretében az első levélből megtudjuk, hogy

46 Kovács I., „Mikes Törökországi levelei...”, 51.

47 Tüskés, „Elbeszélő művészet...”, 575–576.

48 Lehetséges, hogy a „néne” alakjának formálásában közrejátszott a misszilis levelekben az erdélyi rokonság számbavétele során említett abafáji templomban nyugvó „Nénye” is: „[...] talán tudgya Ked, hogy ot egy kis Nénye fekszik Kednek”, MKÖM 1, misszilis 4 (43–44).

49 Ennek a hiánynak az egyik nyomatékosító eleme véleményem szerint a restség emlegetése, mely a nem zavartalan levélkapcsolatot jellemzi. A restség emlegetése a 77. levélig tart (vö. MKÖM 1, 480), utána a kifejezés eltűnik. Azaz mintegy a levelekben rendszeressé váló tegező forma feltűnéséig tart.

50 Kovács I., „Mikes Törökországi levelei...”.

e levél megírása előtt két évvel már leveleztek egymással. A jelen megteremtésekor a korábbi kapcsolat eszméjéhez kötődik egy másik megállapítás, mely szerint most „egy áerrel élünk” és „egynehány száz mély földdel közeleb vagyunk egymáshoz”.⁵¹ A jellegzetesen női tevékenység, a varrás („a töt le kel tenni”) felváltása a levélírással („azokban akis kezetskeiben. a pennát kel venni”) és ennek többszöri, választékos kifejezésekkel történő, ismételt kérése szintén a „néne” identitását erősíti, és hangsúlyozza a kapcsolat bensőségességét.⁵² Ugyanakkor a 18. levél elején feltűnően kétértelmű az utalás a levélíró és a címzett közötti kapcsolat mikéntjére:

már kétszer volt az a szerencsém hogy láthattam kédet, de ugy tettik mint ha még nem láttam kédet. de azt vettem észre, hogy mikor kédnél vagyok. a nap oly sebesen repül. valamint a fecske. mikor pedig itt vagyok akkor rák hátán jár⁵³

E kettős beszéddel megírt részlet nem rendelhető egyértelműen a mikesi hiány-retorika, humor vagy elgondolkodtató szórakoztatás körébe. Kérdéssé válik, voltaképpen ismeri-e Mikes a nénjét? Mit jelenthet az, hogy kétszer látta, miközben úgy tetszik, hogy még nem látta? Mikor volt/van/lehetett/lehet a levélíró a nénjénél? Úgy vélem, ezt a szövegrészt úgy kell értelmezni, hogy ő akkor van a nénjénél, amikor levelet ír neki, tehát gondolatban, belső világában; és akkor van tőle távol, ha nem gondol rá, valós földrajzi életterében tölti az időt, kizárva a fikciót. A következő levélben ez a rejtett, kettősséget sugalló gondolatmenet tovább folytatódik:

azt akarnám ha kédnek is hintettek volna el leg aláb két kenyeret itt nálunk. mert azt reménlem hogy el jö kéd látogatásunkra; [...] keményeb volna a sziv a kö sziklánál. ha ide nem jöne kéd. egy néhány órára, el várlak édes néném. ugy is szeretlek mint a káposztát. ha ide jösz.⁵⁴

Az elhintett kenyerek és a káposzta toposzával Mikes ismételten arra utal, hogy kizárólag gondolatban ismerik egymást. A következő, 20. levélben említett, megtörténtnek mondott találkozás fikciója az elhíttetés szintjén mozog, ennek keretében kérdezi meg Mikes, „mint érzet kéd haza”, majd megjegyzi: „csak függőben tartom elmémet mind addig még bizonyost nem hallok kéd felől”. Valójában semmit sem tudunk meg arról, hogy hol, milyen körülmények között, hogyan és miről beszélgettek. Ezt követően a 21. levélben Bercsényi és kísérete megérkezésének valós híréhez kapcsolja a néne alakját, azt írva, hogy „nem lesz kéd egyedül magyar aszszony pérában”,⁵⁵ jöllehet ezt a kapcsolatot a továbbiakban részletesen már nem reflektálja.

51 MKÖM 1, 1 (26, 27).

52 MKÖM 1, 2 (31–32).

53 MKÖM 1, 18 (1–5).

54 MKÖM 1, 19 (29–31, 33–35).

55 MKÖM 1, 21 (13–16).

A „néne” külsejéről egyetlen szó sem esik, még utalás szintjén sem, ugyanakkor gondolati közösségük visszatérő téma, például: „mikor kédnék irok, ugy tertzik mint ha előttem volna”.⁵⁶ Ennek oka az lehet, hogy Mikesnek nem volt fontos a címzett külsejének megalkotása, kizárólag lelki egymásra hangoltságuk kifejezését tartotta lényegesnek. 1726. július 28-áig, amikor egyazon levélben először magázó („kéd jol tudgya a maga gondolatit le irni”), majd tegező formulával él („azt meg valloom édes néném. hogy ha olyan természetü volnál”),⁵⁷ a címzetről néhány további részlet válik ismertté: franciául tanul, és már érti ezt az idegen nyelvet; nemes, erdélyi, állhatatos asszony; egészséges, és olyan az életkora, hogy élhet még harminc évig; szemérmes, mert pirulni tud; rokon („atyafiak vagyunk”) és okos.⁵⁸ Ezek azonban a nem kivételével mind olyan információk, melyek a levélíró is jellemzik, tehát kizárólag a címzetre vonatkozó egyedi sajátosság itt sem kerül elő.

A 75. és a 147. levél (1726. július 28.–1739. június 4.) közötti levelek tartalmában a címzett identitásához egyetlen új elem sem adódik hozzá. Később, a 147–185. levélben újabb rá, illetve mindkettőjükre vonatkoztatható elem az általánosság szintjén megemlített „oculáré” hordás és az „elfáradás” említése, a hálaérzet a levelek elolvasásáért és a további bátorításért, valamint egy többes szám első személyben tett megállapítás, mely szerint „vénülünk”.⁵⁹

Eltekintve a nembeli különbségtől, az áttekintés igazolni látszik, hogy a levélíró és a fiktív címzett egymáshoz nagyon közel álló személyiségek, valójában egymás „alteregói”, azaz mindketten a leveleskönyv fő szerepeit hordozó teremtett lények, fikciók.

A levélíró identitásához

Szigeti József, majd Tüskés Gábor több ellentmondásra mutatott rá Mikes levelekben feltűnő egyéniség- és gondolatrajzában. A szerénység köntösébe rejtett erős öntudat mellett különösen jellemző ismérv a reális és az irreális egymásmellettsége.⁶⁰ Hopp Lajos a kritikai kiadásban kiemelte Mikes „világias hajlamát”.⁶¹ Tüskés Gábor a leveleskönyv rétegeit követve hangsúlyozta az idő múlásával fokozatosan eluralkodó melankolikus hangvételt.⁶² Az identitásteremtés eszközeit számba véve fontosnak tartotta kiemelni, hogy a levelekben a valós személyiség helyett az elbeszélővel szembesülünk, s ennek fő eszközei a folyamatos önreflexió, az idő múlásának narrativizált tapasztalata, a jelenről és a közelmúltról való beszéd, az idegen környezet és emberek, valamint szokásaik leírása. Állandó elem II. Rákóczi Ferenc hűséges apródjának, majd első ka-

56 MKÖM 1 57 (83).

57 MKÖM 1, 75 (7, 10–11).

58 MKÖM 1, 27 (18–21); 32 (58–61); 53 (2–5); 56 (11–12); 70 (2–3, 5–6); 75 (10–11).

59 MKÖM 1, 147 (50–52); 172 (1–2); 183 (1–4); 185 (1–3).

60 SZIGETI József, „A Mikes kutatások új útjai és módszerei”, *Filológiai Közöny* 17, 1–2. sz. (1971): 84–102; Tüskés, „Mikes-problémák”, 512–515.

61 MKÖM 1, 480.

62 Tüskés, „Elbeszélő művészet...”, 572–573.

marásának a képe, a fejedelem halála után pedig az árvaság magatartásmintája, valamint az írásfolyamat tematizálása. Az önképeket számba véve Tüskés Gábor elkülönítette a száműzött, a levélíró, a fordító, a kamarás, a gondolkodó, a moralista és a hazafi személyiségét, s felhívta a figyelmet arra, hogy ezek egy levélen belül is előfordulnak, miközben Mikes határozottan hangsúlyozza önmagához való hűségét [„a vagyok aki voltam, és a leszek a ki vagyok”].⁶³ Végül kijelölte a kutatás lehetséges további irányait,⁶⁴ melyet figyelembe véve kísérletet teszek a mikesi önmeghatározás további elemeinek és változatainak elkülönítésére.

Első lépésben számba vettem az önképre direkt módon utaló megnyilatkozásokat a levelekben. A leveleskönyv 207 levelében összesen 163, míg a kritikai kiadásban közölt négy, Erdélybe küldött misszilisben 21 önreflektáló vonatkozás különíthető el. A gyakoriság szembeötlő aránytalansága (1,27 – 5,25) felhívja a figyelmet arra, hogy míg az önmegmutatás igénye a leveleskönyvben az aktuális, éppen adott tartalomhoz illeszkedik, a misszilisek énképet közvetítő részletei valódi üzenetek a személyesen csak részben ismert élő rokonoknak.

Az énképre vonatkozó megjegyzések révén az önteremtés három időbeli rétegét lehetett elkülöníteni a leveleskönyvben.⁶⁵ 1717–1736 között a levelek (1–122. levél) II. Rákóczi Ferenc udvartartása keretében íródtak, bennük Mikes 132 alkalommal reflektált önmagára. A következő időszak leveleiben, 1737–1740 között (123–156. levél, összesen 34 levél), amikor részt kellett vennie a Rákóczi József vezette balkáni hadjáratban [„a porta [...] belöllünk ijesztőt akar tsinálni”],⁶⁶ az önbemutató részletek erősen lecsökkennek, számuk mindössze tíz. A Rodostóba történt visszatérés utáni közel két évtizedben (1740–1758, 157–207, összesen 51 levél) az önreflexiók számának előbbihez képest némi emelkedése figyelhető meg (összesen 22). Mindez százalékos bontásban a következő képet mutatja.

levelek sorszama	önreflexiók száma	arány
1–122	132	59%
123–156	10	16%
157–207	21	25%

63 MKÖM 1, 72 (73); Tüskés, „Elbeszélő művészet...”, 579–582.

64 „Az itt bemutatott identitásteremtő eszközök elkülönítése és tipológiájának kidolgozása megkönnyítheti a levélírók egyéni stílusa és lelki alkata közti összefüggések feltárását, egyben elősegítheti az áthagyományozott minták, a tudatos alkotói szándék, az egyéni érzékenység és a spontaneitás viszonyának eddiginél pontosabb meghatározását.” Uo., 585–586.

65 A levelek időbeli rétegeit nehéz lenne abszolutizálni, elsősorban azért, mert – Hopp Lajossal egyetértve – a leveleskönyvnek nincsenek kompozíciós erényei. Vö., MKÖM 1, 354–355, 382–385. Vizsgálati szempontként változhat a levelek szakaszolásának módja, erre néhány példa: Tüskés Gábor megjegyzi, hogy az első 50 levélben Mikes különféle eszközökkel törekedett a valóságos levelezés látszatának fenntartására. Vö. Tüskés, „Elbeszélő művészet...”, 572. Hopp Lajos a rodostói unalom elhatalmasodását vizsgálva megjegyezte, ez a 40–100. levelet jellemzi, vö. MKÖM 1, 480. Czibula Katalin rámutatott a hangvétel megváltozására a 70. levél környékén. CZIBULA, „Mikes und seine Frauengestalten”, 343–351.

66 MKÖM 1, 126 (4–6).

Az önreflexiók alapvető tartalmi sajátossága, hogy Mikes legtöbbször nem személyes énként, hanem a rodostói magyar közösség⁶⁷ tagjaként többes szám első személyben reflektál önmagára. Később az esetek egy részében, ugyanazon levélben ebből a „mi” alaphelyzetből vált át egyes szám első személyre. A rodostói magyar közösség szinte egyetlen „feladata” a készenlétben élés volt, az, hogy egy kínáló politikai helyzetben Törökországból nyomást lehessen gyakorolni általuk a Habsburg Birodalom uralkodójára. Ennek a kijelölt területen élő, a mindenkori szultántól tartásdíjjal ellátott, zárt közösségnek volt az első embere II. Rákóczi Ferenc, akit egykori hadvezéreiből és katonáiból álló nemesi udvartartás vett körül, s egy részük, köztük Mikes, a fejedelem személye körüli teendők ellátását végezte. A kolóniához tartozott egy harmadik, alacsonyabb társadalmi állapotú réteg, az udvartartás napi életvitelét biztosító, azt ellátó és kiszolgáló, Mikes által „szolgáknak” nevezett személyzet.

A „mi”-képzetet Mikes számára a nemesi udvartartáshoz tartozók összessége jelentette, önmagát ide sorolta. A mikesi identitásban/identitásokban ez a „mi” meghatározó fontosságú; énképe ezen belül, ettől többnyire elválaszthatatlan „térben” mozgott. Ennek az énképet meghatározó közösségi vonásnak a súlypontja azonban idővel módosulni látszik. A „mi”-t követő „én”-bemutatással párhuzamosan lassan felerősödnek a közösség említése nélküli „én”-reflexiók, és esetenként megfigyelhető az „én” egyes szám harmadik személyű, azaz retorikai szempontból tudatosan távolra helyezett jellemzése. Idővel feltűnnek az „én”-képzet mögé rendelt közösségre („mi”) vonatkozó részletek, melyek kizárólag II. Rákóczi Ferenc halála után jelennek meg. Mindebből nyilvánvaló, hogy Mikes identitását/identitásainak túlnyomó többségét a fejedelem jelenléte, a környezetében megélt, tőle függő mindennapok határozták meg, azaz legfőbb én-teremtő prioritása a Rákóczihoz fűződő szoros, de alárendelt („kamarás”) kapcsolata volt. Az én-meghatározások közösségfüggő változatai a következő mennyiségi adatokkal összegezhetők:

Idő	levelek száma	„mi”-t követő „én” identitás	„én” identitás	„én” identitás 1. szám 3. személyben	„én”-t követő „mi” identitás
1717–1736	122	72	53	3	4
1737–1740	34	3	6	1	0
1740–1758	51	8	11	2	0

A táblázatból kiolvasható, hogy Rákóczi halála után jelentősen megritkultak Mikes önmagára vonatkozó gondolatai. Ezzel párhuzamosan a „bújdosó” magyarok közösségének ideája és ennek mikesi énképre kiható ereje lassan – de sohasem teljes egészében

67 Ismeretes, hogy Rodostóban több etnikai csoport (török, görög, örmény, zsidó és magyar) élt egymás mellett, jobbra elszigetelten. MKÖM 1, 396. Az anyagilag privilegizált, jobbra autonóm magyar közösség a török államhatalom felügyelete alatt élt. A magyar kolóniához 1740-ben 38 tartásdíjjal ellátott és 11 tartásdíj nélküli személy tartozott. MKÖM 1, 626.

– szintén háttérbe szorult. Az „én”-t bemutatni kívánó szövegrészek száma csökkent, a vonatkozó fikció a személyes léthelyzet „tisztázása” és az önmegerősítések sorozata után beszűkült, a közösségekben történő megkapaszkodás határán mozgott. Mindennek háttérében egy olyan, erős érzelmeiktől motivált, Rákóczi írói példáját követő szellemi tevékenység, a fordítások által meghatározott hosszú távú életberendezkedés sejlik fel, melynek megőrkítésére Mikes nem tartotta megfelelőnek a fiktív „nénének” „szépen megírt” leveleket. E megfigyeléseket összegezve elmondható, hogy Mikes csak gondolatban lépte át az őt meghatározó, II. Rákóczi Ferencsel Törökországba érkezett közösség keretét,⁶⁸ ugyanakkor bizonyos tekintetben és helyzetekben kívülálló kívánt maradni, s például igyekezett tudatosan távol tartani magát a közösségen belüli viszályoktól (96, 120, 121, 162. levél).⁶⁹

Köztudott, hogy a rodostói magyar kolónia pontosan követte a Rákóczitól előírt napirendet (37. levél), és iránta való tiszteletből a fejedelem halála után is ennek megfelelően élt. A Rákóczihoz való erős kötődés ellenére Mikes viszonylag keveset emlegeti a leveleskönyvben közösségük első emberét. A Rákóczi halála előtti időben kettejük közötti személyes beszédkontaktusról mindössze kétszer tesz említést.⁷⁰ Ez a helyzet Rákóczi halálát követően sem változott meg; a levelekben nincsenek „Rákóczi-émlékek”, -történetek vagy -anekdoták, mindössze egy alkalommal olvashatunk visszaemlékezést egy Rákóczi és Mikes között kialakult, pénzköltés miatt létrejött nézeteltérésről, utalással a fejedelem „nehéz” természetére (121. levél). Ennek valószínűleg egyik fő oka lehetett a fejedelem iránti tisztelet és érzelmi kötődés. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy társadalmi-politikai szempontból Mikes egyaránt „távol élt” Rákóczitól, kevesebbet látott, hallott, tudott vagy akart elmondani róla, mint az ma feltételezhető vagy mai elképzelés szerint elvárható lenne.

A fő motívumokkal behatárolt, Mikes önképét alapjaiban meghatározó, „mi és én”, illetve „én és mi” kapcsolat mögé rejtett, levelekben megjelenő identitás-rétegeknek három fő típusa különíthető el.

1) Az *alapréteget* jelentik mindazok az önképek, vagy ezek töredékei, melyek énjének adottságaira, képességeire, tudására, érdeklődési körére, céljaira és akaratára vonatkoznak. *Külső megjelenésére, kívülről is szembeötlő szokásra* mindössze két utalás található a leveleskönyvben (1718. március 15.: nem viselt szakállat; ugyanezen év december 16.: dohányzott, s ezen a szokásán nem kívánt változtatni),⁷¹ ami bizonyítja, hogy Mikes „fényképszerű”, fizikai én-képet nem rögzített magáról. Egyik időskori, 1760-ban

68 Ismeretes, hogy idővel más magyarok is érkeztek a rodostói kolóniába. Vö. pl. MKÖM 1, 207 (12–14).

69 Mikes az egyenletlenségről 1741. május 15-én így írt: „[...] a hol meghasonlás vagyon. nincsen őt Isten áldás, hárman, négyen vagyunk, még is meg nem alkatunk. mert az a veszet egyenletlenség. csak közöttünk marad [...] mert mi magunk tápláljuk veszedelmünkre. ha rajtam állana, régen el temettem volna, de amint látom, ő fog minket eltemetni”, MKÖM 1, 162 (11–17).

70 Mindkét rövid párbeszéd közvetlenül kapcsolódik Rákóczi betegségéhez és halálához: „le akarván vetköződni. a hideg borzogatta; én jelen lévén, kérdé töllem. ha én nem fázomé”, MKÖM 1, 111 (4–5); „kérdeztem. hogy mint vagyon, csak azt felelte. én jól vagyok”, MKÖM 1, 112 (34–35).

71 „de szakállomra fogadom. (a mikor leszen)”, MKÖM 1, 10 (2); „de tudgya kéd meddig szeretem kédet, valamég dohányozhatom”, MKÖM 1, 21 (21–22).

kelt misszilis levelében közvetve úgy idézi fel fiatalkori külsejét, hogy az unokahúgaról szóló leírásra reagál: „a’ hajdoni képemhez hasonlít, ki ne szeretné a’ magához hasonlóját”,⁷² amiből az feltételezhető, hogy valószínűleg szemrevaló legény lehetett.

Mikes *egészséges ember* volt, amit nem az egészség fontosságát változatos szavakkal ismétlő levélformula igazol elsősorban, hanem egy testi bajnak, idősebb kori szembebetegségének leírása (1753. november 15.–1754. augusztus 16. között), melyben „az oculárék semmit nem használnak”, és gyógyulásának (1754. november 23.) hírül adása azzal a megjegyzéssel, hogy „ma az innepem napján [Kelemen névnap] az imádságos könyvnek hasznát vehettem”.⁷³ Életének hatvankilencedik évében, az 1759. január 5-én kelt misszilis levelében köntörfalazás nélkül írhatta le, „az egészségem is jo”.⁷⁴

Több levélben visszatérően hangsúlyozza, hogy *erdélyi nemes ember*, „ló fő székely”,⁷⁵ akinek alapvető tulajdonságaihoz tartozik, hogy ha szükséges, sem kér semmit, mert nem „adomért szolgál”; továbbá inkább hallgat, de a nőkről rosszat nem mond.

1717. november 29.–1720. május 28. között többször emlegeti, hogy ő a „bujdosásban” egy *szülőföldjét, rokonságát hiányoló és szerető személy*. Ekkor írja le lokális identitásképet sugalló gondolatait („a valo nehéz zagon nélkül el lenni”; „ugy szeretem már rodostot. hogy el nem felejthetem zágont”).⁷⁶ A későbbi években hasonló megnyilatkozásokat nem tesz, viszont 1723–1753 között többször kifejti a szülőföld és a lakóhely közötti különbséget, utóbbi révén a hontalanságot. Horváth Ferenc halála kapcsán, rá emlékezve írja, hogy „aki 43 esztendőt tölt idegen országban: azt is el felejtí hogy hová való”.⁷⁷ Egy másik, 1723. évi megjegyzése a rodostói életről: „itt mi már ugy vagyunk. mint ha mindenkor itt laktunk volna, és mint ha mindenkor itt kellene lankunk”.⁷⁸ Rákóczi Józseffel a balkáni hadba vonuláskor némi nosztalgiával írja törökországi lakóhelyéről, hogy „a mely helyben pedig sok esztendöket töltöt valaki onnét nehezen mozdul ki”, majd jelzi, Bukarestből megnyugvással tért vissza Rodostóba, mert a „hadjárattal” nem tudtak ártani sem Erdélynek, sem Magyarországnak.⁷⁹ 1753 tavaszán említi meg utoljára szülőföldje és lakóhelye különbségét; ezt követően a leveleskönyvben nem írt sem Zágonról, sem Rodostóról.⁸⁰

A másik, 1717–1726 között szinte folyamatosan emlegetett hiány a *családalapítás*. Meg nem valósult vágyai közé tartozónak állítja a házasságot: „ugy beszéllek a házasságról. valamint a vak a világosságról”.⁸¹ Bercsényiné nevelt lányának, a költő Kő-

72 MKÖM 1, misszilis 3, (100–103).

73 MKÖM 1, 190 (1–6); 191 (1–5); 192 (1–5); 193 (2), (14–15).

74 MKÖM 1, misszilis 2, (16–17).

75 MKÖM 1, 22 (41–48); vö. 34 (37); 24 (8–12); 39 (65).

76 MKÖM 1, 5 (12); 13 (47–49); 37 (1–2).

77 MKÖM 1, 47 (8–9).

78 MKÖM 1, 51 (16–23).

79 MKÖM 1, 126 (13–14); 156 (11–13); 157 (24–25).

80 „mitsoda régi lakosok vagyunk ebben avárosba, tegnap 33 esztendeje mult el it valo uralkodo bujdosásunknak, abizonyos, hogy mint a negyed része, anyi időt nem töltöttem zágonban, hát azt meg írjamé hogy menyí ideje hogy onét ki ugrattam [...] annak jól fel számlálva, 45 esztendeje vagyon”, MKÖM 1, 188 (1–7).

81 MKÖM 1, 4 (14–16); vö. 9 (23–24); 16 (7–10); 22 (49–52).

szeghy Pál (†1703) árván maradt gyermekének, „Zsuzsi”-nak a megérkezésével ez a vágy rá irányult. 1723-ban jegyzi meg, hogy „itten nincsen más leány, hanem susi. és két özvegy aszszony”.⁸² A saját megjelenéséről való hallgatással ellentétben részletesen kitér Kőszeghy Zsuzsanna szerény külsejére, valószínűleg azért is, hogy kiemelhesse választottjának belső értékeit.⁸³ Történetük közismert: Mikes megvallja, hogy háromszor kérte feleségül, de minden alkalommal kosarat kapott. Zsuzsinak az özvegy Bercsényi Miklóssal (1665–1725) kötött házasságát követően Mikes családi életre vágyakozva sóhajt fel – „édes néném. erdélyi feleséget adgyon kéd”⁸⁴ –, majd a Bercsényit gyászoló Zsuzsiról írva sürgette volna a gyász letételét, sikertelenül.⁸⁵ A valószínűleg egyoldalú elképzelés egy Zsuzsival kötendő esetleges házasságról a leveleskönyv szerint egyben a házasság eszméjétől való búcsúzást jelentette, „meg orvosolhatatlan” dolgot, melyről utoljára a 77. levélben írt:

nincsen job orvosága azel felejtésnél, nehéz. de az idő, ád arra valami kis segítséget, az után. az okoság is ád erőt a türésre. nem próbáltam; de hisziékéd azt. hogy a szeretet is meg avasodik. valamint aszalonna., atávuul valo létel avasá tészí⁸⁶

Mikes valóban vágyakozhatott a családi életre; Huszár (Boér) Józsefnek címzett misszilis levelében (1761. március 19.) nőtlensége miatt a következő retorikai fordulattal értékelte alá magát: „a’ ked élete sokal drágáb az enyimnél, mert a’ ked élete, a ked gyermekié”.⁸⁷

Alapvető identitásképeihez tartozott a *szellemi műveltség*, a tudás birtoklása ön maga és lehetőség szerint a vele legszűkebb közösségben élő(k) számára. 1719-ben a házasságról gondolkodva jegyzi meg: „még házas nem vagyok [...] Isten adgyon olyan feleséget aki irni, és olvasni tudgyon. de ha nem tudna is. azon lennék. hogy meg tanyitanám ha töb esze nem volna is mint egy matskának”.⁸⁸ Saját iskolai képzettségét alábecsülte, és két levélben is kritizálta: „én soha sem voltam a párnassus hegyén”,⁸⁹ és „látodé néném, micsoda. jó philosophus öcséd vagyon., hát ha még tanultam volna”,⁹⁰

82 Ők hárman lehettek partiképes nemes nők Mikes számára. MKÖM 1, 48 (29–32).

83 „a kis susinak igen fősvényen osztogatták aszepséget, de rendes, tisztességes személy, és tiszta jóság”, MKÖM 1, 24 (18–21).

84 MKÖM 1, 59 (33).

85 Susi nem engedi sürgetni magát, erről írta Mikes: „nem tudhatom az okát. noha azt tudom. hogy még leánykorában is szerettek egymást. attol vané, hogy a grofné titulust nem akarja. le tenni, vagy attol. hogy a legénynek nem igen villog ládájában az arany. de elég a hogy, nintsen kedve hozá. noha a szeretet meg vagyon, mint hogy keresztények vagyunk”. MKÖM 1, 68 (60–66). A kétértelműség nyilvánvaló, Mikes nem nevezi meg elutasításának háttérét, Kőszeghy Zsuzsanna pedig, úgy tűnik fel, szerette a nevelő apából férjévé lett Bercsényit.

86 MKÖM 1, 77 (33–38).

87 MKÖM 1, misszilis 4 (34–35); ugyanebben a levélben panaszkodik magányáról is „én nékem nintsen senki is” (136–143).

88 MKÖM 1, 27, (54–60).

89 MKÖM 1, 42 (202–203).

90 MKÖM 1, 160 (11–13).

egyként utalva félbeszakadt kolozsvári tanulmányaira és további, elsősorban önképzésére. A rendszeres olvasás/írás/fordítás tevékenységében minden valószínűség szerint II. Rákóczi Ferencet követte, aki saját példájával ösztönözhetette környezetét. Ugyanakkor szerénységgel és elhallgatással jegyzi meg esetenként Mikes, „erről egy néhány féle könyvet olvastam”; „ha én régi dolgokat akarom az időt tölteni, a nagy sándor historiáját olvasom”; „aminap olvastam” vagy „a minap olvastam az Amurates császár historiáját”.⁹¹ A leveleskönyvben egyszer sem tér ki francia nyelvtudására⁹² és kiterjedt fordítói tevékenységére, amiben akadályozhatta egyrészt az olvasás- és fordítás-élményekből levelekbe szőtt betéttörténetek és fordításrészletek jelentős aránya, másrészt a folyamatosan érvényesített írói fikció. Ezzel szemben misszilis levelezésében némi elégtétellel így foglalta össze fordítói tevékenységét: „itt a' világi bajtol, dologtol, gondtol ment vagyok, a' tsendes életet, a' Könyvek fordítására szenteltem, és sok francia Könyveket magyará változtattam, a' mellyekből, ha alkalmatosságom adatik, Öt-sém Uramot is részeltetem”.⁹³

A külső megjelenést háttérbe szorító, az egészséges ember, az önérzetes erdélyi nemes, a szülőföldet és rokonságot szerető, a családalapításra vágyó és a szellemi műveltséget fontosnak tartó és birtokló személy felsorolt vonásaira épültek rá azok a (2.) mélyebb önképreteget képviselő reflexiók, melyek Mikes belső indítékaiból, vágyaiból, cselekedeteinek és viselkedésének mozgatórugóiból építkeztek. Ezek közül az egyik legfontosabb a leveleskönyv egészében hangsúlyozott *levélíró* Mikes képe. A levélírás örömről 1717. november 29-én így ír:

énnekem nincsen nagyobb gyönyörűségem. mint mikor kédnek irok. [...] nem is lehet olyan gyönyörű leveleket másnak ugy irni csak kednek. ugy tettzik hogy a meg vagyon tiltva másoknak⁹⁴

Mivel – mint arról már esett szó – erdélyi rokonságával politikai okból nem levelezhetett,⁹⁵ a fiktív „nénehez” intézett sorok megnyugvást jelentettek. Két évvel később a levelek írását azzal indokolja, hogy „nekem ugy tettzik, hogy nem csak azért irok kédnek hogy irni tudok, hanem azért hogy a hajlandóság viszen reá”.⁹⁶ A levélírás belső szükségletéről, egyfajta kényszeréről 1721-ben úgy fogalmaz, „lehetetlen hogy meg ne irjam a mit gondolok”,⁹⁷ amihez a következő leveleiben hozzáfűzi: „ugy is nincsen egyebet mit irnom”,⁹⁸ illetve „nem mindenkor vagyon olyan jó kedvem. hogy historiából beszéllyek”.⁹⁹ A levélírás érzelmi motívumai változók. Zsuzsi elutasító viselkedése miatt

91 MKÖM 1, 71, (9–14); 37 (110–117); 109 (28); 203 (15).

92 Jóllehet a „néne” francia nyelvi tanulmányait nagyra értékeli. MKÖM 1, 27, (18–21).

93 MKÖM 1, misszilis 2, (19–22).

94 MKÖM 1, 5 (6–10).

95 Erre a körülményre később is utal: „a mi leveleinket. bécsben is el olvashatták”, MKÖM 1, 60 (4–7).

96 MKÖM 1, 27 (46–48).

97 MKÖM 1, 41 (6–7).

98 MKÖM 1, 42 (3).

99 MKÖM 1, 43 (45–46).

ti csalódottsága például azt íratta vele 1723. december 19-én, hogy „többet nem irok, talám ebben az esztendőben sem veszi kéd. több levelemet”.¹⁰⁰ A levélírás örömeinek, belső indítékának folyamatosságát és tartalmi értékét 1725. évi első, január 16-ai levelében – valószínűleg a korábban írt leveleket rendezve és újra olvasva¹⁰¹ – így foglalja össze:

én leg inkább azon busulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. ha olyan könnyen meg lehetne, a mint aztot meg érdemlenék, nem kellene törödnöm. mert azt tudom hogy mások is gyönyörüséggel olvasnák¹⁰²

Nyilvánvalóvá teszi, hogy tisztában van a levelek fontosságával. A levélírás indítékai között 1727-től megjelenik a hasznos időtöltés motívuma,

édes nénem gyakorta irok predikációt. nincsen egyéb dolgom, le kel irnom a már haszontalan gondolatimot. mivel mi olyanok vagyunk. mint avízben eset ember, akinek mind addig kel vergődni. és minden ághoz kapni. még ki nem szabadul. vagy el nem vész. [...] csak uszszunk hát edes néném a még lehet¹⁰³

el lehet itélni. hogy nem kopik a nyelvem a beszédben., had koptassam tehát a pennámot azírásban, mert arra elég időm vagyok¹⁰⁴

ami esetenként önironikus fordulatot vesz: „ki ne irna kedves néném, örömet, mikor anyi jó dinyét eszünk”.¹⁰⁵ Az utolsó, 207. levélben Mikes visszatekintett a levélírás egész folyamára, „az első levelemet amidön nénémnek irtam, huszon hét esztendős voltam. este pedig hatvan kilentzedikbe irom, ebből ki veszek 17 esztendőt. a többit a haszontalan bujdosásba töltöttem”,¹⁰⁶ e szavakkal ismételten értékkel emelve a leveleskönyv egészét.

Nem hallgatja el *hullámzó kedélyállapotát*, ezzel a kiegyensúlyozatlanságot megvalló identitásképpel 1718–1733 között jellemzi magát. Érzelmi motivációjának több összetevője érhető tetten. A keserűség, a bánat, a nehéz törökországi beilleszkedés és a túlélés vágya éppúgy megjelenik közöttük, mint a tudatosan nevetésnek álcázott nyomorúság.

az én szívemnek minden sebje, ráncza, fiokja. tele a kédhez való szeretetemmel, de még is olyan vagyok mint egy darab jég¹⁰⁷

100 MKÖM 1, 51 (66–67).

101 „épen tegnap előt szedtem rendben a szokás szerint a kéd leveleit. a melyeket rendben veszem minden esztendőnek a kezdetin”, MKÖM 1, 78 (14–16).

102 MKÖM 1, 59 (58–61).

103 MKÖM 1, 85 (63–79).

104 MKÖM 1, 150 (28–30).

105 MKÖM 1, 186 (1).

106 MKÖM 1, 207 (21–26).

107 MKÖM 1, 8 (4–6).

ha azt akarja kéd hogy jó kedvü legyen. gyakran kel nekem irni. mikor pedig a kéd leveleit olvasom, akoron nincsen szükségem a hegedüsre, hogy tánczollyak¹⁰⁸

Esetenként nyíltan kimondja, „mord kedvü is vagyok”.¹⁰⁹ Idővel a felismert rosszkedvtől akarattal vágyott megszabadulni: „abut el kel üzni, és ne engedgyük. hogy a gondolat, és a meláncolia, el fogja elmenket”.¹¹⁰

Egyéni szokások kialakításával, azokhoz való ragaszkodással igyekezett rendezetté tenni mindennapjait, azaz törekedett megszabni viselkedésének, *fegyelmezettiségének* a kereteit. Ezek közé tartozhatott az időnkénti esti levélírás szokása. A 13. levelet például így zárja le: „de már meg szánom kédet, és el végezem a boszu állást [tudniillik a hosszú levél írását], [...] az egészségire vigyázon kéd. de a gyertyám mindgyárt el aluszik. én is alszom.”¹¹¹ Az esti lefekvés idejének terminusa éppúgy hozzátartozott e törekvéshez, mint a reggeli felkelés:

már tizenegy az ora, és le kel feküni

le fekszem mert tizen egy az ora

11 orakor. ideje volna le fekünni¹¹²

hatod fél orakor fel kelni

az én szokásom a, hogy tiz orakor le fekszem [...] másnap hatod fél oráig. ezt a dicséretes szokást mind télben. mind nyárban meg tartom

az én szokásom pedig a, hogy tiz orakor le fekszem., másnap hatod fel oráig. a szememet ki nem nyitott¹¹³

Nyilvánvaló, hogy Mikes fegyelmezettiségéhez idővel komoly fizikai tűrőképesség is társult, amint azt a bukaresti tél leírásában megörökítette:

rettentő hideg hazban kellett a nagy telet ki töltenem. és ha az idén meg nem fagytam, meg fagyhatatlan leszek ezután, a legényim magok csudállják hogy maradhatok. a hideg házamban; van is okok hozá, mert nekik engedtem a meleg házat. én inkább türhetek mint ök. és nem zugolodom. de a nagy drágaság. és szükség itt. az uttzákon egymás keziből vonynyák ki a kenyeret, sokszor történt, hogy ebédhez ültem volna. de kenyerem nem volt.¹¹⁴

108 MKÖM 1, 18 (8–10).

109 MKÖM 1, 28 (26–27).

110 MKÖM 1, 100 (28–29).

111 MKÖM 1, 13 (60–61).

112 MKÖM 1, 27 (61–64); 32 (69); 36 (106).

113 MKÖM 1, 37 (79–82; 121–124); 78 (52–53).

114 MKÖM 1, 155 (12–16).

Az önképpé emelt fegyelmezettség elősegíthette a nemesi társadalmi állapotában szokatlan *nincstelenség*nek mint identitásának felvállalását. Eleinte többször megjegyzi: „annyi portékám vagyon. hogy fél ora alatt. mindenemet el rakhatom [...] csak egy ágy, egy kis láda és egy asztal”.¹¹⁵ A balkáni hadjárat alatt cselédekének számával utal e tekintetben megváltozott helyzetére, időlegesen, nem állandó tehetőségére.¹¹⁶ A *nincstelenség*¹¹⁷ érzete mellett, azzal párhuzamosan megjelenik a kétkezi munka eredményének látványa és öröme, amikor például részt vett egy szüreten (1726).¹¹⁸ Évekkel később (1741) azt írja, hogy

gazdaságra is adtam magamot. mert kertemben, egy néhány szőlő fát ültettem, meg is fogontak, két gerezd szőlőt is hoztak. én azoknak úgy örülök, mint ha atokai hegyet birnám. édes néném. mely kevéssel meg kel elégedni egy bujdosonak.¹¹⁹

1748-ban már egy helybeli birtokos büszkeségével írja le „it kedves néném. bő szüretünk vagyon. ürmös bort is tsinállok”.¹²⁰ A misszilis levelekben belátással és a megnyugvással tekint vissza a *nincstelenségre*. Megváltozott hozzáállása szerint a közösség vezetőjeként (básbug) szükségét nem szenved, és „másokat is jót tehetek”,¹²¹ „a” szükségét soha se próbáltam”,¹²² „[Isten] én töllem semmimet el nem vette” és „Isten [...] engemet még úgy tartot mint az égi madarat, a’ kinek se az ekére, se a’ Sarlora nem volt gondom. [...] minden Oeconomiam abból ál, hogy a’ költségem hozsab ne légyen a’ jövedelmemnél.”¹²³

A *vallásos, katolikus keresztény* önkép a levelek csaknem mindegyikében jelen van. Többször költői megfogalmazásban ír a gondviselésre hagyatkozásról:

én azt hiszem hogy az Istennek olyan gondgya vagyon reá valamint egy királyra, és az én életemre, sorsomra, úgy vigyáz, valamint a leg gazdagabbéra¹²⁴

ajánllyuk Istennek bujdosásunkat. és ha suhajtunk is, ne törődéssel suhajtozzunk. mert igen sokan vannak olyanok. akik roszabbul vannak nálunknál¹²⁵

115 MKÖM 1, 34 (19–21).

116 „énnekem itt olyan asztalom vagyon. hogy tiz emberrel többet tarthatnék, mint a mennyi van”, MKÖM 1, 150 (21–22); „énnekem pedig három vagy négy cselédem vagyon. és nincsen töb egy lovamnál”, MKÖM 1, 151 (10–14); „már itt hogy leszek, és meddig. és mint fóg tartani az üres erszényem. Isten tudgya”, MKÖM 1, 153 (34–35).

117 „eleget beszélt agazdaságról, egy olyan akinek egy talpalatni földgye nintsen”, MKÖM 1, 169 (18–19).

118 MKÖM 1, 77 (2–8).

119 MKÖM 1, 161 (18–20).

120 MKÖM 1, 178 (1).

121 MKÖM 1, misszilis 1 (19).

122 MKÖM 1, misszilis 2 (13).

123 MKÖM 1, misszilis 3 (57–58; 162–167).

124 MKÖM 1, 51 (39–41).

125 MKÖM 1, 63 (77–79).

ha szinte azok anagy dolgok minket ki rekesztenek is magok közül. de imádjuk az Istennek munkáját [...] vigasztalásunk vagyon. hogy aki ezeket anagy dolgokat miveli minket is lát., és meg emlékezik rollunk. annak idejében¹²⁶

ne kíványunk tehát egyebet az Isten akarattánál [...] és azután meg szününk akéréstől, mind abüntől. mind a bujdosástól. mind a telhetetlen kívánságtól.¹²⁷

Bizonyos tekintetben példaként állítja a pénteket ünneplő „áitatos török”-öt, aki „a keresztényen házában sem menne, a mint evelem meg történt”¹²⁸

Az önreflexiók sorában több alkalommal elidőz a *személyiség változatlan megőrzésénél* és hangsúlyozza, arra törekedett, hogy az idegen környezetben is megtartsa a személyes identitáshoz sorolt tulajdonságait (például becsületét és a „nemzettségét”).¹²⁹ Racionális elmének tartotta magát,¹³⁰ aki szerint „a vagyok aki voltam. és a leszek a ki vagyok”, vagy „vegyünk mindent jó. szivel az Isten keziből, és ugy a bujdosásunk. igen könnyeb leszen. vagyok. és leszek. ami voltam”, továbbá a legrövidebb formában „maradok. a ki vagyok”¹³¹

Az eddig bemutatott két, az én határait viszonylag ritkán átlépő identitástípus mellett fontosabbnak, azokat mintegy felülírónak látszik egy 3. réteg, a *társaságban, közösségben való létezéshez kapcsolódó önképek csoportja*. E tekintetben identitása megformálásakor nemcsak saját igénye motiválta Mikest; lényeges annak tudata is, hogy mások hogyan és kinek látták őt, és ez mennyiben feleltethető meg saját én-képzetének. Valószínűleg nem véletlen, hogy a legtöbb megnyilatkozást ehhez a réteghez lehet találni a levelekben.

Mikes a Franciaországból érkezett, majd később máshonnan is hozzájuk csatlakozott törökországi magyarok viszonylag zárt közösségének nemesi részéhez tartozott. A háromosztatú rodostói közösség a befogadó állam nyelvét nem ismerte, és nem tudott, én-feladás nélkül nem is volt lehetősége beilleszkedni.¹³² Rákóczi udvartartásának tagjaiként például uruk kíséretében egy-egy meghívás teljesítésekor, Mikes szavaival, „mi mind hajduk vagyunk”¹³³ Ezt a több szempontból az abszurditás határán mozgó életet 1731. december 24-én a levélíró így foglalta össze: „ugy tettzik, mint ha. másut mind meg holtak volna. csak mi élénk; pedig ha jól meg gondollyuk. mások élnek, és mi csak aluszunk”¹³⁴ A közösségen belül a *mi* és az *én* képe gyakran egybeesett. Rodostói lakóhelyüket például az idézett gondolathoz illően így mutatta be: „kinek kinek

126 MKÖM 1, 106 (3–5, 36–38).

127 MKÖM 1, 207 (29–32).

128 MKÖM 1, 181 (28–30).

129 MKÖM 1, 154 (34–35).

130 „az én eszem nem hasogattya az áert, mint a kédé. hanem csak a földön jár”, MKÖM 1, 96 (12–13).

131 MKÖM 1, 72 (73); 87 (29–31); 95 (58), további variációit lásd 60., 74., 85. levélben.

132 „senkinek semmi bántódása nincsen, de az idegen nemzetnek nehéz itt, mert semmi üsmerettséget, barátságot nem tehet”, MKÖM 1, 4 (32–34); vö., 6 (36–41); 37 (97–100); 88 (12–14).

133 MKÖM 1, 7 (2).

134 MKÖM 1, 96 (8–10).

pedig bővön elegendő és tágas szállása vagyon. csak én egy szolgálával: egy gazdag örömenynek. az egész házát birom. és mindenik háznak vagyon egykis kerttye”.¹³⁵

A közösség a Rákóczi-féle napirendet követi,¹³⁶ előírt és elő nem írt tevékenységeik voltak, az utóbbiak esetében „az idő töltés” „sok féle. és ki ki a maga hajlandóságát követi”.¹³⁷ Hetente kétszer Rákóczival lóra ülnek és vadásznak.¹³⁸ Azaz, mint írja „mi csak itthon ülünk, és télben nyárban. egy szokást tartunk”,¹³⁹ és „már is meg untuk mi az itt való lakást, és szokatlan dolog. előttünk, minden nap misére menni. és böjti napokon hust nem enni, és reggeltől fogva estig. csak a könyvet simogatni, elmegyünk ugyan vadászni, de csak azért hogy othon ne legyünk, és fel oráig ha keresünk valamit. a többi unalom”.¹⁴⁰ Az udvari nemesek megjelenése, öltözete egységes, a fejedelmasszony halála után például „mindnyájan feketében vagyunk”,¹⁴¹ a „francia köntöst” pedig csak „huszonkét esztendő mulván”, Rákóczi halála után vetette le Mikes.¹⁴² A közösségen kívülre irányuló tevékenységük összetartó és rendezett; így például az egészségesek a betegekkel együtt mentek a bivalyúsztató sárba gyógyulni, majd ezt követően az erre rá nem szorulók is gyógyszerként itták a savanyúvizet;¹⁴³ pestis idején rodostói házőrzőket hátrahagyva a tengerparton „sátorok alatt lakunk”.¹⁴⁴

A „bujdosókat” egy közös cél tartotta össze, a II. Rákóczi Ferenchez méltó hazatérés vágya, ami a fejedelem halála után is tovább élt, egészen az utolsó Franciaországból érkezett személy, Mikes élete végéig.¹⁴⁵ Amikor Forgách Simon tábornok (1669–1731) török okmányt kapott, hogy Lengyelországba költözhessen (1721. január 13.), Mikes megjegyzi, „nekem úgy tetszik hogy illendőbb lett volna atöbbivel itt szenvedni”.¹⁴⁶ A ragaszkodás a közös cél megvalósításához akkor sem módosult, amikor még Rákóczi életében állandósulni látszik a meg hasonlás: „mennyi sokat temettünk el már közüllünk, de aza veszet irigység, csak meg marad, és az egyenetlenség. [...] talám ugyan ezek is temetnek el minket”.¹⁴⁷

A közösség tagjaként Mikesnek három, időben egymást követő identitása különíthető el, melyek mindegyikével alárendelte magát társainak, és székely nemeshez illően akarta szolgálni őket. II. Rákóczi Ferenc haláláig (1735. április 8.), majd ezt köve-

135 MKÖM 1, 36 (81–83).

136 MKÖM 1, 37 (60–79).

137 MKÖM 1, 37 (83–85).

138 MKÖM 1, 37 (85–87).

139 MKÖM 1, 80 (19–21).

140 MKÖM 1, 83 (27–31).

141 MKÖM 1, 44 (39–43).

142 MKÖM 1, 114 (20–22).

143 MKÖM 1, 38 (14–16, 43–46).

144 MKÖM 1, 73 (1–23).

145 „még semmit sem tudunk abban, amiért ide jöttünk”, MKÖM 1, 4 (26–27); „nem azért jöttünk ide, hogy itt sok időt tölttsünk [...] hanem azért hogy bujdosásunknak végét szakaszuk” 6 (3–5); „hadakozásra hittak ide, de békességre jöttünk” 12 (15); „várjuk hogy valaki haza vezessen minket” 164 (4–5); „az én bujdosásomnak vége akor lészen, a midön az életemnek”, MKÖM 1, misszilis 1 (23–24); „ártatlanságot mind a’ Felsőes Fejedelmünkhöz holtig meg akarom tartani, úgy a’ hazához is”, MKÖM 1, misszilis 3 (157–158).

146 MKÖM 1, 41 (43–45).

147 MKÖM 1, 96 (18–25); hasonló megfogalmazásban lásd még MKÖM 1, 162 (11–17);

tően hagyatékának – örököse, fia, Rákóczi József számára történő – megőrzőjeként, a fejedelem *kamarása* képében mutatja meg magát.¹⁴⁸ Sibrik „hofmester”¹⁴⁹ mellett Mikes Rákóczi személye körül kiemelt szolgálattevő volt. Reggel részt vett a fejedelem öltözésén, misét hallgatott vele, az ebédlő házba kísérte, és ott, mint írja, „kávét. iszunk, és dohányzunk”. A délelőtt egy részében nem volt további feladata, majd közös ebédre mentek. Délután közös imán vett részt, végül jelen volt a fejedelem esti vetkőzésekor.¹⁵⁰

Hivatalos feladatai közé tartozott még a fejedelem kíséretében járnivalak, ¹⁵¹ továbbá „én vásároltattam, a mi a köntösihez, és az házbeli eszközökhöz kívántatott”.¹⁵² Jelen volt Rákóczi halálakor,¹⁵³ és feljegyezte azt is, hogy a fejedelem holttestét látva a törökök „nem hiszik hogy meg holt. ha nem azt hirdetik, hogy titkon el ment, és mi mászt öltöztettünk fel valakit helyében”.¹⁵⁴ Mikes járt el a halott Rákóczi testének szállításakor;¹⁵⁵ Sibrik Miklós halála után azt írja, hogy „az egész gond, és baj, reám szállott”.¹⁵⁶ A fejedelem javainak őrzőjeként arról panaszkodik, hogy társai „akarják, meg homályosítani becsületedet [...] nem más az oka. hanem, hogy ki nem osztogatom nékik. a fejedelem jóságát”,¹⁵⁷ és „meg kel magamot türtöztetnem”.¹⁵⁸ Az örökség átadása után Rákóczi József Mikes e szolgálatát nem értékelte,¹⁵⁹ kamarási tevékenysége így – valószínűleg keserűséggel – ért véget 1737-ben.

A fejedelem körüli személyi szolgálattétel mellett esetenként az egész rodostói magyar közösség javainak volt a *gondnoka*. Így például 1724-ben, amikor a pestis elől sátrakba költöztek „engemet itt hadtanak. a ház gondviselésire”.¹⁶⁰ Hasonló feladata volt akkor is, amikor Rákóczi hosszabb vadászatra ment, mint például 1724 augusztusában: „oda léssen vagy két hétig, engemet itt hagyot gondot viselleyk aházra. és a cselédekre”.¹⁶¹

A Franciaországból Rákóczival Törökországba érkezett közösség lassú kihalásával a „bujdosók” közös célja, ideája, a méltó hazatérés megszűnni látszott. Ugyanakkor Rodostóba később is érkeztek magyarok, így szükséges volt a közösséget és ügyeit továbbra is képviselni a Porta felé. Rákóczi József halála után Csáky Mihály generális (1676–1757) vi-

148 Rákóczi testamentumának felnyitásakor, a rá hagyott „örökség” leírásakor a fejedelem „cselédinek” titulálta magát. MKÖM 1, 113 (1–2).

149 MKÖM 1, 114 (13).

150 MKÖM 1, 37 (60–77).

151 „ma sem láttam volna meg, hakételen nem lettem volna. a fejedelemel oda menni”, MKÖM 1, 51 (6–9); „Az urunkal. bercsenyi úr látogatására jöttünk”, MKÖM 1, 64 (1–2).

152 MKÖM 1, 121 (24–25).

153 „ugy halt meg. mint egy gyermek, szüntelen rea néztünk”, MKÖM 1, 112 (45–46).

154 MKÖM 1, 113 (17–20).

155 „A Porta meg engedvén [...] egy nagy ládát. csináltatván, a koporsot belé zártam, hajora tétettem, és egy néhány magamal 4dik. meg indultam, 6.dik. Constancinápolyban érkezvén. aládát. akiben a koporso. volt. a jésuitákhoz küldöttem.”, MKÖM 1, 115 (1–5).

156 MKÖM 1, 117 (7–8).

157 MKÖM 1, 120 (9–17).

158 MKÖM 1, 121 (14–16).

159 „nékem tsak egy Isten fizését sem mondot. azért. hogy jóságára tselédire viseltem gondot”, MKÖM 1, 124 (26–28).

160 MKÖM 1, 53 (84–88).

161 MKÖM 1, 55 (4–12).

selte ezt a hivatalt (básbug – başbuğ), majd Zay Zsigmond, akinek halálát (1758. október 22.) követően Mikes azt írta, hogy „a portára kelletet mennem. hogy híre adgyam halálát. a szokás szerént. engemet tettek básbugá [...] akik most velem vannak azok ujak”.¹⁶² Mikes e harmadik, közösséget szolgáló, legmagasabb szintű vezetői, „básbug”-i feladata holtaig tartott, egyben ez volt a leveleskönyvben bővebben nem részletezett utolsó identitása.

A *Törökországi levelek* és a misszilis levelek tanúsága szerint Mikes otthonosan mozgott az identitásait meghatározó elemek között. Az olvasónak, azaz egy külső szemlélőnek a személyéről megmutatni kívánt önképek kialakításához felhasználta azt a nyelvi formulát (egyes szám harmadik személy), mely képesnek láttatta őt önmaga külső, objektív szemlélésére. Elzárt közösségben élt, ugyanakkor erősen élt benne a közösségen kívüli emberekkel való kapcsolattartás vágya. Valószínűleg felismerte a körülményt, hogy egy, e közösségtől független szemlélő számára személyfüggő önképei viszonylagosak és esetenként nehezen értelmezhetőek. Leveleiben mindenekelőtt az őt meghatározó közösség elválaszthatatlan tagjaként emlékeztetett mindarra, amelynek kapcsán feltehetően szerette volna, hogy egykor róla emlékezzenek. Ezért rajzolta meg identitásait direkt és indirekt, közérthető és többszörösen összetett formában.

Identitásképző eszköztárához tartozott annak folyamatos tudatosítása, hogy képes elhallgatni vagy elfojtani saját véleményét közössége érdekében. Erre szolgáltak mindenekelőtt az értelmezhetőségi variációk, a kétértelmű közlések vagy a többértelmű, de magyarázat nélkül hagyott én-elemek. Így például félreérthetetlenül kirajzolódik a levelekből, hogy Mikestől alapvetően idegen volt a tétlenség; maguk a levelek és a mögük elrejtett fordítói tevékenység egyaránt ellensúlyozta az „unodalmas Rodostó” képét. Identitásai révén érzékeltette ugyan a rodostói közösség léhelyzetének szomorúságát, kilátástalanságát, ugyanakkor a helyzet komor oldalát feledtetni kívánta tréfás vagy ironikus megjegyzésekkel, mulattatónak szánt történetekkel, azaz az optimizmus egyfajta fikciójával. Énjének elmélkedő, moralizálásra hajló vonulatát képes volt egyensúlyban tartani humorral és iróniával. Ugyanakkor lehetséges az is, hogy a személyes őszinteség érzékeltetése valamiképpen szintén az írói fikció része. Valószínűleg sohasem válik ismertté, hogy az ellentétek egymásra hangolt értelmezése és a kiemelő, figyelemfelhívó formulák mögé rejtőző Mikes szerepjátékában, többszörösen ellenőrzött feltárulkozásában hol húzódott a határ az „én” és az „én” kontrollja között. Mi volt az, amit erkölcsi kötelességnek tartott az utókorra hagyni; színlelte-e, és ha igen, milyen mértékben érzelmi és szellemi azonosulásait egy-egy önképével.

Végül érdemes kitérni a körülményre, hogy a levelekből kirajzolódó önképek mellett és mögött további (el)rejtett identitások is feltételezhetők. Mikes mélyen hallgatott olyan személyes tulajdonságairól, melyek hiányában nem lehetett volna Rákóczi apródja. Ilyen például a *katona* Mikes képe. Aligha képzelhető el, hogy Rákóczi mellett, kíséretének tagjaként ne kapott volna hadi kiképzést. Az eltitkolt külső megjelenéssel együtt ezen elhallgatott identitás mögött feltehetően negatív élmény(ek) vagy Mikes harctól való idegenkedése rejlik. Az utóbbira egyedül a rendszeres rodostói vadászatokhoz kapcsol-

162 MKÖM 1, 207 (1–14).

lódó ironikus megjegyzése utal, így például 1720 szeptemberében: „minden héten kéttzer. vadászni megyen. [Rákóczi] aztot ha szinte varro tö esö volna sem mulatnok el”.¹⁶³

Összegzés

A dialógus és identitás korábbi vizsgálatokra épülő, azokat tovább gondoló megközelítése jó lehetőséget biztosított az önképek kialakítását és megtartását célzó írói igyekezet nyomon követésére. A pontos, ugyanakkor esetenként tudatosan rejtőzködő megfogalmazással és szóhasználattal Mikes megvalósította az érzelmi „kiegyenlítés” retorikai és stílusos technikáinak mintapéldáját: panasz és önsajnáltság helyett szórakoztató fikciót teremtett és hagyott az utókorra. Az önképek időbeli változásának megfigyelésével összerendezhetővé és a korábnál pontosabban értelmezhetővé váltak a gyakran visszatérő módon, utólag rögzített tények és események leírásai. Így például Mikes csak Rákóczi halála után szembesít a ténnyel, hogy Franciaországból eltávozva a fejedelem holtáig bízott a francia diplomáciában, és e bizalom egyik külső megjelenéseként folyamatosan „francia köntösben” járatta udvartartását.

Plasztikusan kirajzolódik a levelekből, hogy Mikes emberi és írói egyéniségének kulcsa az a közös céltól, a méltó hazatérés eszméjétől nem tágitó közösség, melynek tagjaként holtáig értelmezte magát. Személyiségének valós, vélt vagy elvárt jellegzetességeit tudatosan rendelte hozzá e közösség elvárásaihoz és lehetőségeihez: a nyitott, társaságra és családalapításra vágyó, tevékeny fiatalember fokozatosan „átszabta” a saját személyiségét. Család helyett vállalta a magányos életet, s azt – írói tehetségét kamatoztatva – szellemi tevékenységgel töltötte meg. A rodostói magyar közösség állapotát éberrel figyelve elemezte a maga mindenkori lehetőségeit, és Rákóczi példáját követve vált íróvá, fordítóvá. A vele nem napi összeczárságban élők iránti társasági igénye megteremtette vele a „néne” alakját, akinek a levél műfaj segítségével bármit elmondhatott. Identitásváltásai révén nyomon követhető a lassan megvalósított, tudatos törökországi berendezkedés folyamata, melynek keretében például szőlőt ültet, szüretre megy (77. levél), majd hírt ad kis kutyájáról (80. levél) és a szőlővel való „gazdálkodásáról”. A levelekben megvalósított fiktív dialógushelyzet árnyalásával és a korábban számba vett mikesi identitások differenciálásával remélhetőleg sikerült feltárni az önbemutató újabb rétegeit, láthatóvá tenni az alakváltozatokat, s a vizsgálat nyomán pontosabb lett a szülőföldje után vágyakozó, ugyanakkor rodostói lakóhelyét idővel megkedvelő és vállaló író portréja.

163 MKÖM 1, 39 (58–59).